

DOSYA/DERLEME

TIPTA VE TÜPTE AFSUN MU, İLİM Mİ, BİLİM Mİ? TARİH BOYUNCA BİLGİ ÜRETME BİÇİMLERİ

Alaeddin ŞENEL*

Özet

"Giriş"te bilgi çağı-bilim çağı tartışması yapılmakta, bilgi üretiminin sınıfsal ve etik sorunlarına değinilmektedir. "Gerçekliğin simgesel modeli" iç başlığı altında, insanın simge yaratma yetisi, bilme eylemi, bilen özne olma konumu saptanmaktadır. Doğada nesnel karşılığı bulunan ve bulunmayan simgelerin özgürleştirici ve tutsaklaştırıcı açılımlarından söz edilmektedir.

"Tarih boyunca değişen bilgi üretme yöntemleri" başlığı altında ise, bilgi üretiminin evrensel ve evrimsel niteliğine değinilmektedir. "Yaşayış biçimleri düşünüş biçimleri" bağlantısını gösteren çizelgeyi izleyen konularda avcı ve toplayıcı asalak yaşam / geçim biçimine denk düşen sihirsel düşünüşün, tarımsal üretici uygar toplumun dinsel düşünüşünün doğuş ve gelişme koşulları irdelenmektedir. Sihirsel ve dinsel (çağdışı) düşünüşlerin çağımızdaki kalıntıları ve etkileri gösterilmektedir.

"İnanmaktan eleştirel düşünmeye geçiş"te, ve bilimsel düşünüş biçimini getiren koşullarda toplumsal artıyı mal yapımından ve ticaretten sağlayan sınıfta birlikte doğan felsefi düşünüş biçiminde İyonya doğa felsefesinin doğa bilimlerine dönüşmemesine yol açan koşulların değişip, bilimsel düşünüşe varacak dönüşümün endüstri devrimi ve çağdaş burjuvazi döneminde gerçekleştirilişi gösterilmektedir. Son olarak, yüzyılımızın bilimsel düşünüş çağına dönüştürülemezliğinin sınıfsal ve eğitsel nedenleri üzerinde kısaca durulmaktadır.

Anahtar sözcükler: İmge, Simge, Sihir, Din, Bilim, Yaşam Biçimi, Düşün Biçimi, Toplumsal Artı, Doğa Felsefesi, Kapıkulu düşünürler, Serbest düşün emekçileri

The Advancement of Knowledge Through the Ages by Magic, Theology or Science? In the Lab and Medical Application

Abstract

In the Introduction, the 'age of knowledge' and the 'age of science' controversy is discussed with a focus on class related and ethical issues of knowledge production. Under the title of "Symbolic model of reality"

*Emekli Öğretim Üyesi

human's capacity to create symbols, to get information and to be subject of knowledge are analyzed. Two types of symbols are distinguished: symbols that have counterparts in the world and symbols which do not have objective counterparts.

The section, titled "Changing methods of information through the ages", is related with the universal and evolutionary (cumulative) character of knowledge. Following the figure that shows the interactions between "ways of life" and "ways of thinking", magical thinking that corresponds to the parasitic way of life of hunters and gatherers, and religious thinking that dominated the minds during the agricultural mode of production will be analyzed.

Under the title of "transition from believing to critical reasoning", economic, social and political bases of the transition in the sixth century Ionia city-states are identified as manufacture and trade activities of the rising classes of the cities. A new way of thinking developed by the "early bourgeois" thinkers: philosophical speculation, in other words "early scientific thinking", called Natural Philosophy. However, as industrial production assumed capitalist forms, rational and scientific thinking met another sort of obstacles. Either armies of unemployed workers or employers under cut throat competition dominated by fears and hopes that prevent rational, therefore scientific thinking, provoked revival of religious even magical believes.

Keywords: Images, Symbols, Witchcraft, Religion, Science, Ways of Life, Ways of Thinking, Surplus Value, Natural Philosophy, Bound thinkers, Free thinkers

Giriş

Büyük çelişkiler yumağı içinde yaşıyoruz. Duygu ile duygusuzluk, duyarlılık ile duyarsızlık, düşüncelilik ile düşüncesizlik, akıl ile akılsızlık, bilgi ile bilgisizlik, bilim ile bilimsizlik, ilke ile ilkesizlik, etik ile etiksizlik, hiç bu kadar iç içe geçmedi. Böylesi zıtlıklar, çağımızdaki kadar iç içe yaşanmadı denebilir. Buna bakılarak, bir "çelişkiler çağı" içinde yaşadığımız söylenebilir. Bu, çağımızın yalnızca biçimsel özelliğini yansıtmış olur. Yetmez; düşünsel içeriğini de yansıtacak bir kavram kullanılmalı!

Bilgi Çağı-Bilim Çağı tartışması

Bu konuda "Bilgi Çağı" öneriliyor. Önermeden öte, hem kurulu düzenden yana hem ona karşı kimi çevrelerce benimsenmiş görünüyor. İyi de, nasıl bilgi? Ortalıkta bilginin bini bir para. Önemli bir bölümü medyada, bir o kadarı tapınaklarda parasız dağıtılıyor. Onlar tüm olarak insanlığın, sınıfların, tek tek kişilerin bedensel, duygusal, düşünsel gereksinimlerine ve gelişmelerine uygun yararlı bilgiler mi? bakılmalı. Yoksa bu alanlarda hiçbir olumlu katkısı bulunmayan bilgi birikimleri mi? Ona göre adlandırılmalı. İnsan, çağdaş ya da çağdışı eğitim kurumlarıyla yeniden üretilen, onlarla ya da onların dışındaki kanallarla yayılıp "aşılana" her türlü bilgi seli ortasında. İnsanın böylece pek sağlıklı düşünemez, hatta (inanmak ya da inanmamak dışında) hiç düşünemez duruma düşürülmüş olması, "bilgi çağı" adına gölge düşürmekte.

Neden "Bilgi Çağı" deniyor da "Bilim Çağı" (ya da Bilimsel Bilgi Çağı) denmiyor? Dense, gündeme "hangi bilgiler bilimsel, hangileri değil?" sorusu gelecek de ondan. O zaman bilimsel olmayan bilgilerin satışı düşecek. Bilimsel bilgileri, yani tüm insanlığın ortak kültürel kalıtının son ürünlerini metalaştırmaktan (mal gibi alınıp satılmaktan) kurtarmanın yolları açılabilir. "Açılsın, bunun ne zararı var?" diyorsunuz? Ama böyle düşünmeyen şöyle düşünenlerden de var: "Tüketim azalır, karlar sıfırlanır, düzen bunalıma düşer. Pusuda bekleyen devrimciler saldırıya geçer. Bilgi çağı, (bilimsel olup olmadığına bakılmaksızın her türlü bilginin alınıp satılması) sona erer. İnsanlık kaosa, giderek "cahiliye" dönemlerine geri döner diye korkanlar suyun başında.

Bu tür nedenlerle, çağımızın geçmiş çağların bilgilerinden ayırt edici bilgi üretim yöntemi olan "bilimsel bilgi çağı" kavramını kullanmakta bir gönülsüzlük görülüyor. Oysa, doğa bilimleri denizinin tam ortasında yaşamakta olduğumuz gibi, canlı doğayla ilgili bilimler okyanusuna yelken açılmış bir yüzyıldayız. Gene de, bilim ile bilgiyi, bilim ile ilimi karıştırıp hap gibi yutturmaya isteyen bir anlayış, bilgi pazarında ağır basmakta. Bilgi üretimi ise ona yudurlmaya çalışılmakta.

Ne yapmalı? Bilgi üretim alanında tarih boyunca dökülen büyük emekler, çekilen büyük acılar sonucunda ulaşılan çağdaş bilgi üretim düzeyine

uygun olarak, yüzyılımıza "Bilimsel Bilgi Çağı" denmeli. İnsanlar, bilgi üretiminin her alanında bilimsel düzeye ulaşma hedefine kilitlenmeli.

Bilgi üretiminin sınıfsal ve etik sorunları

Düşünmenin ve bilgi üretiminin, bilgi tüketiminin çağdışı, hatta insanlık dışı biçimlerinin yer yer ağır basabilmesine yol açan sınıfsal ve etik sorunları bulunmaktadır.

Gerçek anlamda bir bilim çağından, bilimsel düşünüş döneminden söz edilebilmesi için, bilimsel yöntemlerle bilgi üretilmesi yetmez. Bilgi üretiminin öteki koşullarına da bakılmalı. Bilgi kimlerce üretiliyor, kimlerce üretilmesi engelleniyor? Kimlere bilgi üretme olanakları tanınıyor, kimlere tanınmıyor? Bilgiler, kimlerin yararına, kimlerin zararına tüketiliyor? Hangi amaçlar için hangi araçlara başvurulmuş pazarlanıyor? Hangi alanlarda bilimsel bilgi üretiliyor, hangilerinde buna boş verilir, çağdışı bilgiler ısıtılıp ısıtılıp servis ediliyor? Bu soruların yanıtları yalnızca doğa bilimleri, uygulamalı bilimler alanlarında değil, toplum bilimleri alanlarında da aranmalı. Toplum bilimlerinin önü açılmalı (bkz. Gulbenkian Komisyonu, 1996)

Ayrıca genel olarak bilgi üretimi sürecinde etik ölçütlere uyulup uyulmadığına bakılmalı. Genel olarak insanlığın ve onun her bir kişinin bedensel, duygusal, düşünsel gereksinimlerine ve gelişmesine yarayacak bilgiler üretilmekte mi? Üretilen ve üretilecek bilgiler, gelecek insan kuşaklarının, tüm olarak canlıların yararına mı? Yoksa onların harcanması, doğanın yenilenebilir kaynaklarının kurutulması pahasına kimi kimselerin, kimi sınıfların, kimi toplumların çıkarına yontan bilgiler mi üretilmekteydi? Özetle, üretilen bilgilerin genel olarak etiğe, özel olarak da "bilim etiği" denebilecek ilkelere uygunluk derecesine de bakılmalı.

İnsanları bocalatan, sorunlarını çözmeden çözdükleri sanısı yaratan bilgiler, sınıfsal çarpıtmaların ürünü olup, bilimsel sayılamaz. İnsan psikolojisi, sosyal psikoloji alanlarında, bilimsel yöntemlerle ama emekçilerin, tüketicilerin sömürülmesi amacıyla üretilmiş bilgiler ise, bilimsel de olsalar bilim etiğine aykırıdır. Kişileri karanlıkta, nereye yöneleceğini bilmez duruma düşüren, doyurmasına karşın doyumsuz bırakan bilgilerin, etik değeri yoksa bilimsel değeri olur mu? Mutluluk düşü yaratıp mutsuz bırakan bilgiler bilimsel olsa ne yazar?

Daha kötüsü, insanları birbirleriyle ölesiye yarıştıran, yetmedi kavgalara, savaşımlara bulaştıran

bilgilere ne demeli? Bilimin kötüye kullanılmasıyla üretilmiş bilgilere de değer verilmeli mi? Gerek doğanın yenilenebilir olmayan kaynaklarını, gerek yaratıcı insan kaynaklarını, insanlık tarihinde görülmemiş etkinlikte, görülmemiş verimlilikle kullanıp yok edici psikolojik, ideolojik, fizik teknolojileri üreten bilgilerin "değeri ne?"

Tüm bu sorulara yanıt verebilmek, sorunlara çözüm önerebilmek için "bilgi nedir" sorunsalı üzerinde odaklanan bilgi kuramını anımsamakta yarar var. Ondan sonra tarih boyunca bilgi üretim biçimlerinin değişmesine göz atmak gerekecek. Bunlar, çeşitli bilgi üretim biçimlerini karşılaştırmaya değerlendirmemize temel oluşturacak.

Gerçekliğin simgesel modeli olarak bilgi

Bilgi üretimi sorunlarına "bilgi nedir?" sorusunun yanıtıyla girilebilir. Bilinen evrende, organik evrimin "bilen özne" olarak kültürel evrim eşiğine getirip bıraktığı tek canlı türü Homo sapiens, gerek ilk insan, gerek onunla aynı organik evrim düzeyindeki günümüz insan bebeği, kültürel yaşama, ilk adımını atabilmesini sağlayacak simge işleme gizilgücüne sahip ama boş (Lat. Tabula rasa) beyinle atar. Onu öteki primatlardan (arada sırada araç kullanabilen iri beyinli memelilerden) ayırt eden özelliklerden biri "sistemli olarak" (yaşamının hemen her alanında) araç yapıp kullanmasıdır (Oakley, 1967). Hayvanların kullanmaları söz konusu olmayan "simgesel araçlar" (Cassirer, 1980) yaratmasıdır.

Simge yaratan insan

Nesnelerin dış dünyadan kafamıza yansıyan imgelerinden farklı olarak, insanın kafasında simge üretim etkinliği için "yaratma" kavramı kullanılabilir mi? "Bilimsel düşünüşün aksiyomlarından biri (hatta birincisi) evrende (ister madde ister enerji biçiminde olsun) hiçbir şeyin yoktan var, vardan yok olmayacağı" (maddenin ve enerjinin sakınımı) ilkesi olduğuna göre, nasıl kullanılabilir ki?" denecektir. Söz konusu ilke "nesnel evreni" için önerilmiş olup "simgeler evreni" için geçerli değildir.

Gerçekten insanın kafasında doğada nesnel karşılığı bulunan imgeler kadar nesnel karşılığı bulunmayan "simgeler" işlenmektedir. Simgelerin yoktan var edilebileceğini anlatabilmek için imge-simgesimge ayrımından yararlanılabilir. Sinir dizgesi gelişmiş canlı türlerinde, nesnelere ve (nesnelere devinimlerinin, birbirleriyle etkileşimlerinin ürünü olan) olayların, olguların imgeleri (görüntü, koku vb. biçimlerinde kodlanmış olarak) anlağa (zihne)

yansır. Böylece insanın kafasında bir imgeler ve simgeler evreni oluştururlar. İmgeler, nesne ile aynadaki görüntüsüne benzer biçimde varlıkla (demek ki nesnelere evreni simgeler evreni ile) bire bir karşıtlık içindedir. Dolayısıyla (halüsinasyonlar yaratan psikolojik rahatsızlıklar gibi durumlar dışında) imgeler yoktan var olmazlar. Simgeler ise yoktan var edilebilirler. Kafada yaratılan nesnel karşıtlığı bulunmayan imgelere, "simge" denmesi, simge sözcüğünün onlar için kullanılması uygun olur. Simgeler, imgelerden farklı olarak "insan yarattı" sayılabilir. Bu nitelikleri "ilk aracını yontan ilk insan" sanal örneğiyle, şöyle gösterilebilir: Doğada bulunduğu, kırılırken kendiliğinden sivrilik kazanmış ağaç dallarını, kırılırken kendiliğinden keskinlik kazanmış çakmaktaşlarını, kendini yırtıcılara karşı savunmada kullanan bir canlı düşünün. Sivri sopa bulamayınca ne yapar? Bulduğu herhangi bir sopaya, keskin bir taş parçasıyla, yiten sivri uçlu sopasının kafasındaki imgesinin biçimini vermeye çalışır. Böylece insan, ilk aracını yontmuş, ona doğada hazır bulabildiklerinden daha sivri bir uç kazandırmış olur (onunla birlikte "insan" adını da kazanmış olur!). Bu sırada belleğine onun da imgesi işlenecektir. Ama bu imgenin öncekilerden farklı yanları vardır. İnsan emek ve istencinin ürünüdür. Ayrıca, söz konusu aracın değiştirilip geliştirilebilmesinin önü açıktır. Bu niteliklerinden dolayı kafadaki yansısına farklı bir ad verilebilir. En uygunu ona "simge" denmesidir. Böylece insan doğada bulunan bir nesnenin biçimini (amaçları doğrultusunda) değiştirerek, ona doğada nesnel karşıtlığı bulunmayan bir nitelik kazandırmıştır. Sonuç olarak doğada kendiliğinden bulunmayan bir biçim yaratmıştır. Araç söz konusu olduğunda, var olanın biçimini değiştirme derecesinde biçim yaratma denebilecek bu etkinlikte bulunmuştur. Simge üretme etkinliğinde ise insan, doğada daha önce bulunmayan bir aracın simgesi söz konusu olduğunda, "yoktan yaratma" denebilecek bir (düşünsel) etkinlik göstermiştir. Öyleyse yoktan, yalnızca simgeler var olabilir. Ve yalnızca insan (bu anlamda) yaratıcı özne konumundadır.

Bilme eylemi ve bilen özne kavramı

Bilme, bilgi edinme düşünsel eylemine gelince, onun, nesnelere evreninin kafadaki yansısı olan imgelerin algılanarak işlenmesiyle başladığı söylenebilir. Burada bilmenin, nesnelere kafadaki yansılarını (imgeleri) algılamakla kalmayacağı açıktır. İmgelerin (örneğin bellekteki benzeri imgelerle ve simgelerle karşılaştırılarak) işlenmesi işlemini de kapsayacağı, vurgulanması gereken bir olgudur. Çünkü bu düşünsel bir işlemle, imgelere ve

simgelere, nesnelere yansıtılmaktan öte, onlara görece özerklik kazandırabilmenin yolları açılmaktadır.

Burada bilginin, insana (bilen özne) nesnelere, olayların kafadaki simgesel karşıtı olmayı aşan yolun kapılarını açmasının taşıdığı önem gözden kaçırılmamalı. Bu yolda, giderek, insan bilgiyle kafada yaratılan simgelere uygun nesnelere, örneğin araçlar yapma noktasına ulaşılabilecektir. Böylece nesne simge yansısına ilişkisini tersine çevirme erkine erebilecektir. İnsan bu noktada, yalnızca bilen (edilgin) bir özne değil, aynı zamanda bilgi, erek ve emeğini birleştirerek nesneyi değiştirebilen (etkin) bir özne olarak görünecektir.

Nesnel karşıtlığı bulunan ve bulunmayan simgeler

Ne var ki, insanlığın kültürel evriminde bilincin bu yaratıcı gücünün, insanlık için olumlu sonuçlar kadar olumsuz sonuçlar doğurduğu da görülmüştür. Daha doğru bir deyişle, insanın bu yeteneğinin, kimileri için olumlu kimileri için olumsuz sonuçlar verecek yönde kullanılabildiği söylenebilir. Bu, paradoksal da görünse, tarihsel ve toplumsal bir gerçeği yansıtan bir saptamadır.

Şöyle ki, bir nesnenin kafadaki yansısı, ister bir simge olsun, ister nesnelere evreninin olaylarını, olgularını yansıtan simgelerden kurulu tümceler, düşünceler olsun, nesnel gerçekliği (nesne ile onun kafadaki bire bir yansısı imgeden farklı olarak) eksiksiz yansıtılmaktan uzak düşünsel araçlardır. Onların gerçekliğinin (nesnelere, olayların, olguların) çeşitli derecelerde yansıtıldığı "simgesel modeller" oldukları söylenebilir.

Simgelere, eklemelendirilmiş simgeler takımı olan düşüncelere, nesnel evren karşısında özerklik kazandırılması olumlu sonuçlar doğurmuştur: Simgeler evrenini nesnelere evreninden özgürleştirilmiştir. Nesnel karşıtlığı bulunmayan simgeler, ilk bakışta nesnel olayları (gerçekliği) yansıtır görünmeyen düşünceler yaratabilme olanağına kavuşulmuştur. Örneğin, bu olanakla üyelerinin tek tek varlıklarının toplamından öte bir "topluluk" kavramının yaratılmasıyla "topluluk bilincine" varılmıştır. Böylece yaratılan "toplumsal özne" (örneğin sınıf) kavramıyla insan davranışları daha eksiksiz, daha doğru kavranıp anlatılabilecektir.

Ne var ki, bu olanağın yaratabileceği olumsuz sonuçlar da insanları pusuda beklemektedir. Bunların en tehlikelisi, insan gibi erk ve istenç (irade) sahibi görünmez "insan üstü" öznelerin (örneğin hayvan

biçimli bir totem atanın) yaratılması olacaktır. Bunu onların varlığına, kimi zaman düşünme, akıl yürütme çabasına bile gerek duyulmadan inanılması eğilimi izleyebilecektir.

Sınıflı toplum döneminde ise, başta tarımla ilgili doğa güçleri olmak üzere doğada nesnel karşılığı bulunmayan canlılar tasarımı olan sanal öznelere, egemen (sınıfın ve yöneticilerin durumlarından ve konumlarından esinlenilerek) "aşkın özne" denebilecek konuma yükseltileceklerdir. Onların insan öznelere üzerine çıkarılıp, insanların onların kulları, köleleri olarak görülmeğe başlanacağı dönemler yaşanacaktır.

Tarih boyunca değişen bilgi üretme yöntemleri

Bilginin, insanın ortak düşünsel emek birikimiyle gerçekleştirilen evrimi, çevresindeki nesnelere ve olayların imgesel ve simgesel karşılıklarının kafada işlenmesiyle, "somutun bilgisi" olarak başlatılmıştır. O noktada bırakılmayıp, simgelerle tekil nesnelere ve olayların yansıtılmasından öte geçilmiştir. Olasılıkla asalak geçim biçimlerinden üretici biçimlere geçilmesiyle birlikte, nesne ve olay kümelerini anlatan simgeler geliştirilip kullanılmaya başlanmıştır. Böylece genelin bilgisi dolayısıyla soyut bilgi düzeyine ulaşılmıştır. Bu konuda bir bilgin (**Alekseyev, 1993**) ampirik, genelleştirilmiş, soyut bilgi evrelerinden söz etmektedir.

İnsanlığın kuşaklar boyu süregiden yaşam deneyimine koşut olarak, bilgi birikiminin de giderek hızlandığı, ayrıca kanıtlanmayı gerektirmeyen apaçık gerçek olsa gerek. Buna uygun olarak geliştirilen yeni simgelerin, yeni düşüncelerin, gerçekliği giderek daha fazla kapsayıcı nitelik kazanacağı söylenebilir. Ancak soyut insan, toplum ve tarih kavramlarıyla yapılan böyle bir genelleme, gerçekliğin kaba bir yansıtılması olarak görünecektir. Bilgi birikimini ve aktarımını etkileyen somut etmenlerin de hesaba katılması bu tür genellemelere derinlik ve incelik kazandırabilir.

Söz konusu somut etmenler, kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi birikimini, toplulukların tek tek insanların deneyim ve bilgi birikimlerinin kaba toplamı olmaktan çıkarmıştır. Bilgilerin bir bölümü unutulmuş, bir bölümü ayıklanmıştır. Sonuçta, aktarılan bilgilerin daha çok toplulukların yaşayış, geçim, üretim biçimlerine koşut olarak üretilenler olacağı söylenebilir. Bir başka somut etmen, bu tür bilgilerin bile, bilgi üretme ve yayma işiyle uğraşan yarı zamanlı ya da tam zamanlı düşünce

uzmanlarınca aktarılmasıdır. Böylece toplumun egemen sınıflarca ve çeşitli tarihlerde çeşitli koşullarda yaşayan topluluklarca süzülerek ve yönlendirilerek yaygınlaştırılmasıdır.

İnsanlığın ve insanların bilgi birikimi ve gerçek anlayışı, tarih boyunca toplumların yaşayış biçimine (onu oluşturan geçim biçimlerine, üretim biçimlerine) göre biçimlenmiştir. Buna bağlı düşüncesel biçimlerine göre değişmiş, gelişmiştir.

Ayrıntılarına girilmeden insanlığın birbirinden temelden farklı üç yaşayış ve üç düşünüş biçiminden geçtiği söylenebilir. Bunlar, "asalak" (avcı ve toplayıcı) ilkel geçim biçimi, tarımcı üretici, uygar yaşayış biçimi ve endüstriyel üretici çağdaş uygar yaşayış biçimi olarak üç öbekte toplanıp sınıflandırılabilir. Bunlara koşut olarak, insanlığın "sinirsel düşünüş biçimi" ve "dinsel düşünüş biçimi" evrelerinden geçip "bilimsel düşünüş biçimi" evresine ayak bastığı söylenebilir (**Şenel, 1995**).

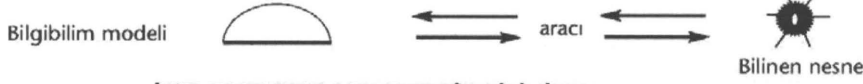
Simgelerin düşünsel ve duygusal içerikleri

Bu noktada, bilgi üretiminin, bilgi edinmenin sinirsel düşünüşten, bilimsel düşünüşe dek geçirildiği belli başlı evrelere hızla göz atmanın yeridir. Burada Ernst Cassirer'in "yalnızca insanın yapıp kullanabildiği araç" olarak gördüğü simgelerin niteliğine ilişkin saptaması çıkış noktası olarak alınabilir. Simgeler yalnızca nesnelere, olayların, olguların kafadaki semantik (anlambilimsel) karşılıkları değildir. Onlar aynı zamanda kafada (Cassirer'in "majik"=büyüleyici dediği) duygusal çağrışımlar yaratmaktadır (**Cassirer, 1980**). Bu demektir ki, düşüncelerin ve inançların kodlandığı simgelerin, düşünsel (rasyonel) içerikleri yanı sıra, duygusal (emosyonel) içerikleri bulunmaktadır. Artık düşünüş biçimleri çözümlenmesine geçilebilir.

Sihirsel düşünüş biçimi

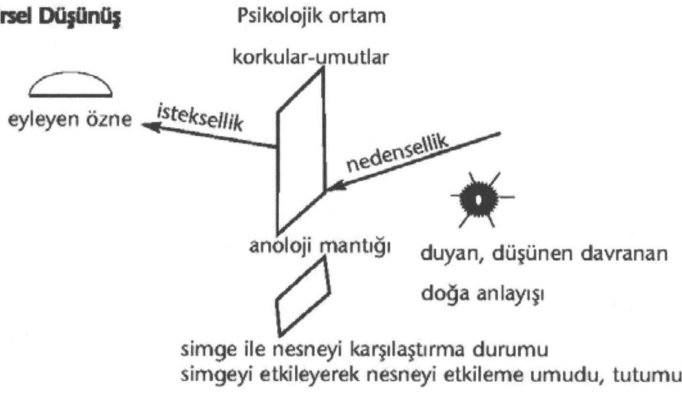
Geçim (üretim) biçimleri, düşünce üreticilerinin kimliği ve düşüncelerin taşıyıcısı (yukarıda değinilen) nitelikleri göz önüne alınarak, insanlığın üretim öncesi düşünüş biçimi ortaya çıkarılabilir. Tarihin avcı ve toplayıcılarının doğadaki hazır besinlere el konarak yaşanan asalak geçim biçimlerinin kafada canlandırılmasında, benzer kültürel evrim düzeyini sürdüren çağdaş ilkel topluluklarla ilgili bilgi birikiminden de yararlanılmaktadır. Onların da tarihsel ilkellerinki gibi, mağara ve kaya resimleri vardır. Tarihsel ilkellerin geride bıraktıkları (doğum darboğazını aşmak umuduyla yapılan muskalar oldukları yorumlanan gebe kadın yontucukları olan)

Yaşayış biçimleri ile sihirsel, dinsel, bilimsel düşünüş biçimleri bağlantısı

İLKEL TOPLUMDA ASALAK GEÇİM BİÇİMİNDE

Sihirsel Düşünüş

TARIMCI ÜRETİCİ UYGUR TOPLUMDA

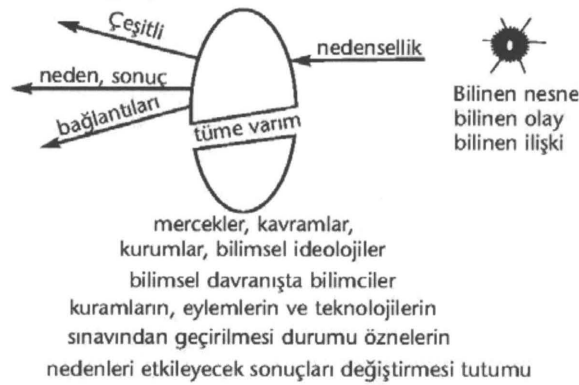

gönüllü kulluk-düşünsel kulluk (iman) durumu
katlanma-ödedünyaya hazırlanma tutumu

Bilimsel Düşünüş

 etkin özne
bilinen özne
düşünen özne
kuşkulanan
araştıran özne

ENDÜSTRİCİ ÜRETİCİ UYGUR TOPLUMDA

"Venüsler" denen buluntularına benzer muskaları, yani sihir objeleri vardır. Bunlar, söz konusu toplulukların düşünüş biçimlerinin ana ve kaba çizgilerini yansıtmaktadır.

Tarihin ilkel topluluklarının sihirseld düşünüşünün ipuçları Kültürel evrimlerinin başlarında, maddesel ve simgesel araçlarının günlük yaşamsal sorunlarını çözmeye yeterli olmadığı koşullarda insan toplulukları, derme çatma bilgilerle, olanları kavramaya ve sorunlarını çözmeye çalışmış görünüyörlar.

Söz konusu bilgilerin, onları daha sonraki düşünüş biçimlerinden ayırt edici bazı özellikleri saptanabilir. Bunlardan birincisi, insanları doğayla düzenli bir üretim ilişkisi içinde tutmayan avcılık ve toplayıcılık etkinliğinin büyük ölçüde "rastlantılara bağlı" oluşunun düşünüşlerine olası etkisidir: Nesnel evreninin rastlantısallığı, simgeler evreninde olaylar arasında "rastlantısal" neden - sonuç bağlantılarına dayanan bir düşünüş alışkanlığı yaratmış olmalı.

İkincisi, yetersiz simgesel araçlar (sözcükler, işaretler vb) ile çevrelerindeki sınırsız sayıda nesneyi ve olayı kavramada zorlanmış olmalı. Bu güçlüğü, benzerleri çağrıştırarak ve onları aynı torbada toplayıp sınıflandırarak (görece az sayıda dosyada toplayarak) aşmaya çalışmış görünürler. Bunun düşünce üretilişlerindeki sonucu, nesnelere ve olayları benzerleri ve zıtları çağrıştırarak, benzerliklerine, farklılıklarına bakarak kavrama eğilimi olacaktır.

Üçüncüsü, insanın, gerçeklik dünyasında (nesnelere evreninde) çözmekte zorlandığı (beslenme, üreme, can güvenliği, barınma gibi) yaşamsal sorunları karşısında umutsuz yaşayamamasıdır. Onların düşler (simgeler) evreninde çözülebileceği umuduna kapılmaktan kendini alamamasıdır. Bu psikolojisinin belirleyeceği davranışı anlamak için bir nesneyi, bir olguyu, bir canlıyı, hatta bir insanı etkileme (örneğin ortadan kaldırma) olanaklarından yoksun kimselerin yaptıklarına bakmak yeter: Düşmanlarını etkilemeyince simgelerini, adlarını etkileyerek amaçlarına ulaşabilecekleri umuduna kapılmaktadırlar. Dilin, konuşmanın doğuşunu açıklayan, "ses taklitçi" (Yun.onamatopoeia) onamatopoetik kuramı da bir yargıyı desteklemektedir (Şenel, 2009).

Sihir (büyü) işleminde yapılan da tam budur: Düşmanının kuklasına (simgesine) iğne batırarak, çivi çakarak, yakarak ya da adını (sesli simgesini) lanetleyerek (ölsün, kahrolsun diyerek) ondan

kurtulmaya çalışmak. Bu olgulara dayanılarak, o dönemin düşünüşü, analogi (benzetme) mantığıyla yürütülen "sihirseld düşünüş biçimi" olarak nitelenebilir.

Geride, sihirde iksirin rolünün açıklanması kaldı. Sihir (büyü) işlemi, genellikle iki ögesinin bir araya getirilmesiyle yürütülür. "Afsun" ile "iksir". Afsun, füsunlu, büyü sözlerdir. Kendilerinde olumlu olumsuz, etkileyici güçler bulunduğu sanılan deyişlerdir. Böyle bir sanının yaratılması için, bazen anlamsız olabilen sözlerin (güçlerinin katlanarak artırılması amacıyla) birçok kereler yinelenmesi yoluna gidilir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, söz konusu sözlerin bir yalvarma, yakarma değil, istek, hatta buyruk niteliğinde üstelemeler olmasıdır. Etkileri, inananlar üzerinde psikolojik yoldan gerçekleşir ya da gerçekleşmez.

Büyüde asıl etkiyi ise "iksir" yaratır. İksir fizik, fizyolojik yollardan etkili olan (örneğin halüsinasyonlar yaratabilen) tütsüler, geçici, kalıcı felçlere yol açabilen otlar gibi zehirli bitkiler türünden nesnelere dir. Tüm ilgiler afsuna yönelir ya da afsuna yönlendirilir. İksir, ya gizlenir ya da meslek sırrı gibi gizli tutulup ne olduğu açıklanmaz.

Çağımız kültürlerinde sihirseld düşünüşün "zehirli" kalıntıları

Sihirseld düşünüş geleneğinin varlığını, bazı yerlerde ve bazı alanlarda çağımıza dek sürdürebilmesi, "bilimseld düşünüş çağında" bir açıklama beklemektedir. Gerçekten, sihirseld düşünüşün çağımızın avcı ve toplayıcı topluluklarında ağır basan düşünüş olduğu görülmektedir. Bu topluluklarda (İngilizce medicine man denen) sihicilerin, düşmanları yok etme yanı sıra hastalıkları sağaltma işlevini üstlenmiş olması, sihirin varlığını sürdürmesine yol açan koşulların ipuçlarını taşımaktadır. Antropologların "büyücü doktor" dedikleri bu kimselerin uzmanlık alanları, psikolojik rahatsızlıklar kadar bedenseld hastalıkları da kapsar. Kendileri aynı zamanda, büyü sözler yanı sıra (avcılık ve toplayıcılık yaşamı deneyiminin ürünü olarak) yeşil yaprak kurbağalarının, mantarların zehirleri gibi biyokimyasallar kullanabilmektedirler. Bunlara bakarak, tarihseld ilkel topluluklar kadar çağımız ilkel topluluklarında da büyüye inancın ve sihirseld düşünüşün nedenlerini anlamak güç değildir.

Endüstri üretiminin ağır bastığı çağımız uygar toplumlarında da, bilimseld olması beklenen düşünüş çağı içinde sihirseld düşünüş kalıntılarıyla (sıkça)

karşılaşılabilmesine ne demeli? Sihirsel düşünüş biçimi başlığı altında toplanabilecek çeşitli düşünce inanç ve uygulamaların varlığı, bir dereceye dek sınıflar arası eşitsizliklerle açıklanabilir. Bir dereceye dek inançlara dayandırılan dinsel düşünüş biçiminin etkisiyle, bir dereceye dek de bilimsel düşünüş eğitiminin savsaklanmasıyla açıklanmaktadır.

Sorunlarının ve yarınlara kendi emek ve istençlerinin denetimi altında bulunmadığını gören (bunların kurulu düzenin, düzenin yürütücülerinin, yöneticilerinin denetiminde olduğunu göremeyen) kimseler büyücüye gidebilmektedirler. İnançları besleyen, dinsel düşünüş alışkanlıklarının da etkisiyle, fala, büyüye umut bağlayabilmektedirler. Bu eğilim, ölüm, ölümcül hastalık, aşk, evlilik gibi kişilerin umarsız kaldıkları durumlarda, daha da güçlenebilmektedir.

Sihirsel düşünüş ve eylemleri günümüzde besleyen öteki sınıfsal olgu, insanların umarsız (çaresiz, çözümsüz) kaldıkları durumlardaki zayıflıklarını kavrayan "açıkgöz" kimselerdir. Bu kimselerce darda kalanların korkularına ve umutlarına seslenilerek, onları sömürmenin yollarının bulunup (pazar ekonomisi ve "inanç özgürlüğü?" içinde) geliştirilmiş olmasıdır.

Egemen sınıfların ve yönetici kadroların ise, soruna, ideolojik nedenlerin ağır bastığı yaklaşımlarıdır. Din yanı sıra (üstelik katıksız, dinsel inançlara aykırı olmasına, dinsel düşünüş sistematığıne ters düşmesine karşın) din ile büyü karışımı inanç ve uygulamalara hoşgörülle bakmalarıdır. Onların bilimsel eleştirileneyse hoşgörüsüz davranmalarıdır. Büyünün ve büyücülerin ilgi avcısı kitle iletişim araçları üzerinden yaygınlaşması sürecine izleyici kalmalarıdır. Onların saygınlığını, aynı kitle iletişim araçlarını kullanarak kırmakta isteksizlikleridir. Hatta bu yöndeki uyarılara ve eleştirilere, "halkın inançlarına saygısızlık" savıyla karşı çıkabilmeleridir.

Kimi popülist tutucu aydınlar arasında, dahası doktorlar, akademisyenler arasında bile sihirsel (sözde) sağaltma yöntemlerine (placebo etkisinin psikolojik yararları düşünceleriyle) uygulamalı bilimler alanında yüz verilmesi, onların hoşgörülmesi, kullanılması gibi bilimsel olmayan tutumlardır. Bunların çoğu, zayıf durumda olanları kolaylıkla sömürebilme amacının araçları olarak, ne genel ahlakla ne de tıp ahlakıyla uzlaştırılabilecek davranışlardır. Büyünün, inancın placebo etkisi, palyatif (uyuşturucu) olup, sağlık sorunlarına kökten, kalıcı çözümler getiremez. Kaldı ki, burada etki

("göstermediğimiz doktor, profesör kalmadı" klişesiyle) tıbbı, bilime duyulan güven sarsılarak yaratılmaktadır. Oysa, doktorlara, bilimcilere hak ettikleri güven duygusunu besleyecek yoldan verilecek "placebo" reçeteleri gibi yollarla sağlanabilir.

"Bedenin rahatsızlıkları için tıbbı, bilime, ruhun rahatsızlıkları (psikolojik rahatsızlıklar) için cinlere, dinlere başvurulması" öğüdü ise bilimsel görünen bir başka bilim dışı tutumun ürünüdür. Çünkü psikoloji, bilimsel düşünüş ve araştırma dışında kalmış bir alan değildir. Psikoloji alanında bilimsel bilgi birikiminde insan psikolojisini derinden etkileyen bazı alanlarda (örneğin beslenme bozuklukları, uyuşturucu bağımlılıkları gibi konularda) kimyasalların ve biyokimyasalların kullanımıyla kesin sağaltım sağlanabilecek düzeye bugünden ulaşılmış bulunuyor. Öteki alanlarda psikoloji bilimi ve teknikleri, bir büyücünün ya da hocanın birikimiyle ve teknikleriyle karşılaştırma girişimlerini gülünç duruma düşürecek çapa ve derinliğe ulaştırılmıştır. Gerçekten, bilimsel psikolojik telkin yöntemleri, dinin büyüün, "inanç, korku, umut" eksenini çevresinde döndürülüp dolaştırılan kısır döngülerini çoktan aşmış bir bolluk, çeşitlilik ve etkililik düzeyine varmıştır.

Kaldı ki, inanç, korku ve umut ile bağlantılı psikolojik rahatsızlıkların altında, çoğu durumda, ekonomik ve toplumsal sorunlar, siyasal ve kültürel yozlaşmalar yatmaktadır. Bu tür psikolojik rahatsızlıkların kalması ya da kalkması insanlara "yarın güvencesi" sunulan bir toplumsal düzenin ve kurumların kurulup kurulmamasına bağlıdır. Sonuç olarak, psikolojik rahatsızlıklar da bilimsel çözümlenmeler ve bilimsel çözümler alanı içindedir denebilir.

Dinsel düşünüş biçimi

Asalak geçim biçiminden üretime (yuvarlak sayılarla İ.Ö. 12.-10. binyıllar dolaylarında) geçiş evresinde, insanlığın düşünüşünde de bir geçiş niteliği görülmüştür. Öyle ki, bu evre "sihirsel düşünüşten dinsel düşünüşe geçiş" olarak adlandırılabilir.

Sihirsel düşünüşten dinsel düşünüşe geçiş düşünüşü

İnsanın ilgisinin ve düşüncesinin odağı, avladığı (mağara duvarlarına da yansıttığı) hayvanlardan, ürettiği bitkilere yönelmiştir. Ekinlerin sararması, dönemin insanlarına, hayvanların ölmesi gibi sonul bir yok oluş olarak görünmez. Tohumlarının

(ilkbaharda yeşermek üzere) toprağa dökülmesi (ya da ekilmesi) bitkinin yaşamını toprak altında sürdürdüğü sanısı yaratmış olmalı.

Bu sanı, ilerde, uygar toplum döneminin mitolojisine, yazın ortalarında ölüp yeraltı dünyasına göçen, ilkbaharda (yeni yılda) dönen doğa tanrısı mitosunu olarak geçecektir. Böyle bir sanının çevresinde geliştirilen düşünceler, dinsel düşünüşte açıkça görülecek olan "öte dünya" kavramına bir hazırlık niteliği gösterir. Ekinin ilkbaharda filiz vermesi ise, ileride geliştirilecek olan dinsel düşünüşün "yoktan var olma" ve "yaratılma" kavramlarına temel oluşturmuş görünüyor. Bununla birlikte, dinsel düşünüş, hele onun yaratıcı tanrı kavramı, üretimle birlikte netleşecektir. Tanrı kavramının ve din kurumunun tam anlamıyla oluşması ise, sınıflı, devletli uygar topluma geçilmesinden hemen sonraya kalacaktır.

Venusler, Toprak Ana, Ana Tanrıça

Söz konusu, geçiş düşünüşü, "Venusler" denen arkeolojik buluntuların işlev değiştirmelerinde yansımış bulunmaktadır. Venusler önceleri avcı ve toplayıcı toplulukların, nesnelere evreninde çözemedikleri "nüfus darboğazı" sorununa simgeler evreninde çözüme umudunu yansıtıyordu. Bu şişman ve gebe kadın yontularının birer muska işlevi görmek üzere yapıldıkları daha önce belirtilmişti. Kadınların, yabancı tahılların devşiriciliğini yapmaktan, onların üretimine (çapa tarımıyla) geçmeleriyle, kültürel gelenekte varlığını sürdüren Venuslere yeni bir işlev yüklenmiştir. Kendilerine öznellik sunulunca (doğum analogisiyle) bitkileri doğuran toprak anayı simgelemeye başlamışlardır. Onların aşkın öznelendirilerek "Ana Tanrıça" simgelerine dönüştürülmesiyle uygar toplumda din kurumuyla birlikte gerçekleşecektir.

Dinsel düşünüşün kurumsallaşması

Emeğin verimliliğinde görülen, üretime geçişin sağladığı, önemli artışlar, çok geçmeden bir "toplumsal artı" üretimi ve aktarımı olanağını yaratmıştır. Sınıflı, devletli uygar toplumun gelişmesiyle, toprak yanı sıra tarımsal üretimle ilgili (ilgisiz) su, güneş, fırtına, hava gibi doğa güçleri de öznelendirilmekten öte "aşkınöznelendirilecektir".

Söz konusu (insana göre) çok güçlü görünen öznelendirilmiş doğa güçleri, sınıflı toplumda tanık olunan, çalışmayan, çalıştıran efendilere benzetileceklerdir. Onlara bir kimlik yüklenmesinde, bunun yanı sıra, yönetilenlerin yazgısı iki dudağı

arasında bulunan yöneticilerden de esinlenecektir. Böylece aşkın öznelendirileceklerdir. Köleler (yani kullar) ise evrensel yönetici tanrıların uyrukları sayılacaklardır. Böylece düşünsel süreç, tarımla ilgili doğa güçlerinin insanların yazgısını ellerinde tutan tanrılar konumuna yükseltilmeleri noktasına varacaktır. Yaratıcı ve her şeyi bilen tanrı karşısında "bilen özne" olmanın onuru, insanlardan alınıp tanrılara sunulacaktır. O zaman insanlar, kendilerini bile yönetmeyi bilmeyen kimseler olarak kul konumuna düşürülecektir.

Sihirsel düşünüşten dinsel düşünüşe geçiş sürecini, analogi mantığının ikinci plana itilmesi izleyecektir. Dinsel düşünüş, yaratıcı, yazgıcı, yok edici tanrılara inancı getirecektir. Hemen her konuda böyle bir inançtan (örneğin tanrının yetkin yaratıcılığı inancından) yapılan çıkarsamalar üzerine tümdengelimci bir mantığın geliştirilmesiyle (örneğin her olayın, her canlının bir hayrının olduğu düşünüşüyle) tamamlanacaktır.

Dinsel düşünüş, günlük yaşamda ve zanaat alanlarında sağlanan somut deneyimler yoluyla kazanılmış bilgi birikiminden nitelikçe farklı bilgiler edinilmesine yol açar. Nesnelere, canlıların ve olayların (sihirsel düşünüşte görülen) rastlantılarla, benzerliklerle açıklanmaları azalır. Onların genellikle tanrıların yaratma yok etme ve ödüllendirme-cezalandırma amaçlarıyla açıklanması yoluna girilir. Böylece, "ereksellikçi" denebilecek bir düşünüş biçimi, yaygınlaşır. Bu dinsel düşünüş biçimi, sihirsel düşünüş biçiminden farklı olduğu gibi, ilerde endüstri üretiminin tarıma ağır basmasıyla geliştirilecek olan "nedensellikçi" bilimsel düşünüş biçiminden de temelden farklıdır.

Örneğin, sağlık sorunlarının çözümünde, büyüler, muskalar azalır. Sihirsel düşünüş döneminden kalma (kocakarı ilaçları ve yöntemleri, hacamatla, sülük yapıştırma ile kan akıtma gibi) sağaltma girişimleri ikinci plana itilir. Tanrılara yalvarılıp yakarılarak (dua edilerek) şifa dilenir. Durum, yağmur duası örneğinde de aynıdır. Bu noktada, sihirsel düşünüş, hele ileride geliştirilecek bilimsel düşünüşe göre daha "edilgin" düşünsel tutumları yaygınlaştırılmasının dinsel düşünüşün gözden kaçırılmaması gereken bir özelliğini oluşturduğunu belirtmeliyiz.

Profesyonel düşünce ve inanç üreticileri

Sihirci sağaltıcılar, yarı zamanlı düşünce (üreticileri olmaktan çok) yayıcılarıydılar. Geleneksel düşüncelerin ve büyülerin kuşaktan kuşağa

aktarıcılarıydılar. Tarımcı uygar toplumda yerlerini dinciler (din adamları) aldı. Dinciler, insanlığın ilk profesyonel (meslekten) düşünce (ve inanç) üreticileri sayılabilir. Bu yöndeki gelişmelerin altında, toplumsal yapıda gerçekleştirilen, uygar topluma götüren bir dizi değişiklik yatmaktadır. Besin üreticilerinden el konup aktarılan toplumsal artı (ürün) ile beslenen kesimlerin artmasına koşut olarak toplum, ekonomik (çalışan - çalıştıran) ve toplumsal / sınıfsal (efendi-köle, serf) ile siyasal (yöneten-yönetilen) farklılaşmalarına uğramıştır. Farklılaşma ve uzmanlaşma, artarak, yöneten kesim içinde de sürmüştür. Önce, yöneten konumunda bulunan dincilerin bir bölümü tapınak mülklerinde ürün ve mal üretimini yönetme (işyönetimi) alanında uzmanlaşmışlardır. Bir bölümü ise, tarım takvimi hazırlama yolunda (astronomi yazı, sayı gibi) düşünce ve (mitoslar, astroloji gibi) inanç üretiminde uzmanlaşmışlardır. Bir başka bölümü, kamu yönetiminde uzmanlaşıp, insanlığın ilk yönetici kadrolarını oluşturmuştur.

Mezopotamya kent devletlerinin yönetimi (İ.Ö. 3. binyılın ortalarında) savaşçılar (askerler) eline geçince dinciler, toplum yöneticiliğinden uzaklaştırılmışlardır. Ortadan kalkmayışlarına ve varlıklarını günümüze dek sürdürüşlerine bakılırsa, bir yolunu bulup, kendilerinin de bir kesimini oluşturdukları egemen sınıfların, savaşçı yöneticilerin ve genel olarak sınıflı düzenin (devletin) avukatlığını (savunmanlığını) açıkçası ideoloğunu üstlenmiş görünüyorlar. O zamandan beri süren çağdışı varlıklarını buna borçlu olsalar gerek. Mezopotamya dincilerini, topluca tapınaklara ve yöneticilere bağımlılıkları göz önüne alınarak, "kapıkulu düşünürler" saymak yanlış olmaz. Karşılarında, sundukları inançları benimseyip içselleştirmeye hazır konum ve koşullar içine sokulmuş uyrukları (kulları) bulmuşlardır.

Gönüllü düşünsel kulluk

Profesyonel düşünce üreticileri karşısında ürün, mal ve hizmet üreticilerinin konumu, "düşünce tüketicileri" olmaktan öte geçemez, geri düşebilir. Çünkü bu kimseler (değişmez düşünceler biçimindeki) "inanç tüketicileri" konumuna düşürülmüştür. Neden mi? Elleri profesyonellerce sunulan (daha doğrusu dayatılan) düşüncelerin gerçekliği doğru yansıtıp yansıtmadığını irdelene olanakları yoktur. Hatta ellerinde, söz konusu düşüncelerin kendi çıkarlarına olup olmadığına bakma (eleştirel yaklaşma) olanağı da bulunmamaktadır. Tek seçenekleri, onlara "inanmak" ya da inanmamaktadır. İnanmamanın getirebileceği

olumsuz sonuçlar düşünüldüğünde, bu seçenek de ortadan kalkacaktır. Dolayısıyla, düşünsel konularına en uygun niteleme kendilerine sunulan inançları içselleştirmeleriyle tamamlanan "gönüllü düşünsel kulluk" olacaktır.

Kapıkulu düşünürler takımı

Düşünce (inanç) üreticilerine gelince, "kapıkulu düşünürleri" durumuna geleceklerdir. Neden mi? Sundukları düşüncelerin eleştirilmeksizin benimsendiğini görmeleri, onları, düşüncelerinin gerçekliğe uygunluk derecesine bakmayan sorun çözücü olup olmadıklarına aldırmanın "inanç üreticisi" ve "inanç aktarıcısı" olma yoluna sokacaktır. Sonuçta, taraflardan birinin ürün, mal ve hizmet alanlarında üreten köle-serf-kapıkulu zanaatçı olduğu, ötekinin yöneten toprak, mal sahibi efendi konumunda bulunduğu "üretim ilişkisi" olgusuna koşut bir durum yaratılacaktır. Bu, düşünce üretimi alanına da "düşünsel kulluk" ilişkisini getirecektir. Profesyonel kapıkulu düşünce üreticisi konumundakileri bile, kendi ürettikleri düşüncelere (eleştirel aklın süzgecinden geçirmeksizin) nesnel, değişmez, tanrısal gerçekler olarak "inanma" noktasına düşüreceklerdir. Kölenin (kendisi için değil) efendisi için mal, ürün üretmesine benzer biçimde, hep egemen sınıftan ve yöneticilerden yana düşünceler (inançlar) üreten kimseler durumuna dönüşeceklerdir. Gerçekten, "inanma", ister düşünce üreticileri ister düşünce tüketicileri söz konusu olsun, gerçek anlamda bir düşünme eylemi değildir. Hele ona bir de "iman" etme (kesin doğruluğundan emin olma) eklenince, düşünmekten (gönüllü, gönülsüz) vazgeçmektir. Düşünme özgürlüğünün kullanılmayıp, bu özgürlüğün, inanılan öznelere ya da varlığına inanılan aşkınöznelere sunulmasıdır. Dolayısıyla, aslında söz konusu özgürlüğün önce tanrı kral, sonra aşkınöznelere vekili peygamberler, sonra da her ikisinin sözcüleri dinciler olarak başka gerçek öznelere bırakılmasıdır.

Profesyonel düşünce ve inanç üreticileri, bu süreçler sonucunda, bağlı buldukları düzenin, tapınağın, yöneticilerin ve kendilerinin yaydıkları inançların tutsağı durumuna düşeceklerdir. Öyle ki, çoğunun özgür düşünce üreticileri olma konumuna yükselemeyeceği söylenebilir. Bu konumları, onların, ileride ortaya çıkacak bir düşünür takımıyla, yani Eski Yunan'ın hiçbir tapınağa, hatta hiçbir felsefe okuluna, hiçbir sınıfa, hiçbir yöneticiye (geçim tasasıyla) bağımlı olmayan (bu nedenle "serbest düşün emekçileri" sayılmayı hak eden) sofistler ile karşılaştırıldıklarında daha iyi anlaşılacaktır.

Inanmaktan Eleştirel Düşünmeye Geçiş

Mezopotamya, Mısır, Hint, Çin gibi ilk uygarlıklarda bir yanda "kapıkulu profesyonel düşünce ve inanç üreticileri", karşılarında "gönüllü düşünsel kulluk" konumuna düşürülmüş kimseler arasındaki ("köleci üretim ilişkileri" benzeri) düşünce ilişkileri geliştirilmişti. Öyleyse "köleci düşünce ilişkileri" denebilecek söz konusu ilişkiler nasıl değişebilmiştir? Bu, çeşitli adımların, çeşitli coğrafyaların, çeşitli tarihlerde, çeşitli halklarca atılmasıyla sağlanan uzun bir sürecin ürünü olarak gerçekleşebilecektir.

Artı aktarım biçimlerinin düşünüş biçimlerine etkisi

Söz konusu süreç hakkında şunlar söylenebilir: Sınıflı toplumda toplumsal artı, üretim araçlarını denetimine geçirmiş tek bir sınıfça, tek bir kaynaktan (örneğin tarımdan) sağlanıyor olsun. Bu duruma uygun olarak, o sınıfça ya da o sınıfın sözcülerince, savunmanlarınca benimsenmiş görüşler bulunur. O görüşlerden, geçimi o egemen sınıfa bağlı, dolayısıyla ona bağımlı programlara yönelik düşünce üreticilerince seçilip derlenmiş biçimlendirilmiş, bütünleştirilmiş düşüncelerden oluşturulmuş o sınıfın konumuna ve çıkarlarına uygun tek bir (egemen) dünya görüşü kurulur. O topluma gerek doğa, gerek toplum, gerek insan gerçekliğiyle ilgili tek bir düşünsel model vardır. Dolayısıyla tek bir doğru, tek bir iyi, tek bir güzel anlayışı bulunur. O topluma ("tekbir" sözü örneğindeki gibi) tek bir inanç dizgesi egemen olur.

Yaşamsal önemde konularda birden çok görüşün üretilebilmesine olanak veren koşullarda, imanının yerini düşünmenin alması olanağı doğar. Söz konusu koşullar, tarihte, iki farklı bilgi birikimi (kültür) bölgesi arasında yaşamakta olup onlara yakın düzeyde bir kültüre, birikime sahip bulunmayan yerlerdeki halklarda gerçekleştirilmiştir. Bu yerlerden biri çoktanrıçılığın (sınıflı topluma ve ötedünyacılığa varacak türü ile kast toplumuna ve ruhgöçü inancına dayandırılan öteyaşamcılığa varacak türü olarak) iki farklı biçiminin geliştirildiği Mezopotamya ile Hindistan arasındaki bölgedir. Demek ki, budünyacı değerlerin ağır bastığı bir çifttanrıca inanç olan Zoroastercilik'in görüldüğü İran'dır. Ötekisi, "tanrı vekili yönetici" inancına dayanılan Mezopotamya ile birliğini tanrı-yönetici inancıyla korumaya çalışılan Mısır uygarlıkları arası bölgede gidip gelen göçebe çoban İbrani halklarının yaşadığı (İsrailoğulları konfederasyonunun öteki tanrılara kulluk edilmesini yasaklayan "kıskanç tanrı"sının Museviliğin tektanrılığine yükseltileceği) Filistin'dir (McNeill, 2008).

Nomos'dan Physis'e (dinsel yasalardan doğa yasalarına) geçilmesi

İran'da ve Filistin'de inancın yerini düşünmenin almasından kısa bir süre sonra düşünmenin yerini yeniden (yeni) inançlar aldı. İnancın yerini düşünmenin almasına yol açan (ama daha farklı) koşulların bulunduğu İyonya'da öyle olmadı. Çünkü İyonya'da düşünmeyi başlatan koşullar da Filistin'den ve İran'dan farklıydı. Burada İ.Ö. 6. yüzyılda toplumsal artıyı tarımdan sağlayan toprak sahibi aristokrat egemen sınıfın yanında, deniz ticaretinden daha fazla artı (varsılık) sağlayabilen bir (kentli) sınıf gelişti. Bu sınıf, aristokların soylarını (Homeros Destanları içinde yansıtıldığı gibi) tanrılara dayandıran, dolayısıyla toplumu yönetme yetilerinin ve haklarının tanrılardan gelip doğuştan edindiklerini ileri süren) inançları benimsemeleri durumunda yönetime katılma hakkını savunamazdı. Gene de bir ideoloji işlevi görüp insanların düşünceleri üzerinde denetim kurulmasına yarayan dine (tanrıların varlığı ve aristokratların tanrı soyluğu inançlarına) doğrudan karşı çıkamazdı. Çıksaydı, inanmışlar çoğunluğunun önünde dinsizlikle suçlanıp, dinsel ideolojik hegemonyanın kurbanı olabilirdi.

Çözüm, yordamlamayla bulundu. Dinsel konularda (yöneten-yönetilen ilişkilerini de içeren) insan - insan ilişkileri alanında tartışmaya girmekten kaçınıldı. İnsan-doğa ilişkileri alanında düşünceler geliştirme yolu tutuldu. Böylece, dinsel, tanrısal yasalar (Yun. Nomos) bir yana bırakıldı. Düşünceler doğa (Yun. Physis) üzerinde odaklaştırıldı. Bu yol ile kafalar, ilerde ister istemez, doğa olaylarının tanrıların "erekleriyle" (insanları cezalandırma ya da ödüllendirme amaçlarıyla) değil, "nedenlerle" (doğa yasalarıyla) açıklamaya yönlendirilmiş olacaktı. Böylece, ana madde (Yun. Arkhe) nedir? Sorusu gündeme getirildi. "Su mudur, toprak mıdır, hava mıdır, ateş midir? Hangisi, hangi nedenlerle öteki maddelere, hatta canlılara, duygulara, düşüncelere, ruha dönüşür?" gibi (zamanı için uçuk sayılabilecek) sorulara yanıtlar aranan çeşitli düşünceler üretildi.

Felsefenin başlangıcı: İyonya Doğa Felsefesi

Böyle bir düşünsel tutum, tek söylenene olsun her söylenene olsun inanmanın bırakılıp (hangisi doğru diye) özgürce düşünmenin başlatılması demektir. Çünkü ortada (örneğin yağmur hakkında) bir değil (biri tanrının rahmetidir ötekisi havanın soğuyup yoğunlaşmasıdır gibi) iki düşünce varsa, akılla, mantıkla yaklaşıldığında, ikisinin birden doğru olmayacağı düşünülecektir. İster istemez "hangisi

gerçeği doğruyu açıklıyor?" sorusuna sıra gelecektir. Bu soruyla birlikte, inancın yerini eleştirel düşünce alacaktır.

İyonya "doğa felsefesi" denen bu düşünce geleneği doğrultusunda önemli bir soru daha kafalara takılacaktır. Aynı konuda birbirinden farklı iki düşünce birden doğru olamaz. Ya biri doğrudur, ya öteki. Ya ikisi birden yanlış olamaz mı? İkisinin birden yanlış olabilmesi (mantıksal) olasılığı karşısında ne diyeceksiniz? O zaman, düşünsel sorunun odağının, gerçekliğin doğru bilgisinin akıl yürütme yoluyla edinilip edinilemeyeceği noktasına kaydığı görülecektir. İnsanın akıl yürütmeyle doğru bilgiyi edinebileceği görüşü benimsenirse, bunu yeni sorular izleyecektir. Hangi düşünme yolunun yönteminin insanları doğrulara götürüp, hangilerinin götürmeyeceği tartışılacaktır. Ki, bu da felsefenin "varlık nedir?" sorusu çevresinde düşünceler üretilen varlık bilim (ontoloji) dalı yanı sıra "bilgibilim" (epistemoloji, bilgi kuramı) dalına götürürcel yolun açılması demektir. Böylece ontolojisiyle epistemolojisiyle felsefi düşünüş geleneği başlatılmış olur.

Doğa felsefesinden doğa bilimlerine geçilemeyişi

İyonya Doğa Felsefesi ile physis (fizik) üzerinde odaklanıp, nedensellikçi açıklamalara (neden-sonuç ilişkilerine) yönelinmişti. Ancak, bu yolda daha ileri gidilip, bilimsel düşünüşe geçilememiştir. Üretilen düşünceler, varsayımlar olarak kalmış, onların, nesnelere, olgular evreninde uygulanıp, sınanıp, sınavdan geçirilerek doğruluklarının ya da yanlışlıklarının gösterilip kanıtlanması yolları yöntemleri geliştirilememiştir. İyonyalı düşünürlerin doğa hakkındaki düşünceleri, bilime dönüştürülemedi, felsefe olarak kalmıştır.

Bunun çeşitli nedenlere dayandırılan açıklamaları arasında biri daha akla yakın görünmektedir. Doğa, doğa güçleri hakkında, kurgusal düşünüşle (spekülasyon ile) birçok ve çok çeşitli nedensellikçi varsayım geliştirilmişti. Onlar hakkında kafalarda çeşitli neden-sonuç ilişkileri kurulmuştu. Ama bunların gerçekliğe uygunluk durumları, ürün ve mal üretimi sürecinde, üretim teknolojileriyle, laboratuvar deneyleriyle, hatta toplumsal konularda siyasal eylemlerle, devrimlerle sınavlardan geçirilememiştir. Bunun da nedeni, Eski Yunan'da köle emeğinin ucuzluğundan dolayı, kuramsal bilgilerden emekten tutum sağlayacak tekniklerin, makinelerin geliştirilmesinde yararlanılmasına gerek duyulmamasına verilmektedir.

Sonuçta, aynı konuda, birden çok ve birbirinden farklı açıklamaların, ne yanlışlanabilmesi ne doğrulanabilmesi olanağı bulunabilmiştir. Herbiri varlığını Endüstri Devrimi sırasında geliştirilecek teknolojilerin ve çağdaş bilimlerin doğuşuna dek, kısır tartışmalar içinde yan yana sürdürebilmiştir. Örneğin, endüstride buhar gücünden yararlanma amacını güden deneyler başlamadan, suyun, kendisinden öteki maddelerin (sıkışmasıyla toprağın, gevşemesiyle havanın) oluşacağı ana madde (arkhe) olup olmadığı tartışması sonuçlandırılmamıştır. Bu konuda kesinleşen bilgiler üzerinden yapılan başka varsayımlardan, yanlışlananların bırakılıp doğrulanmaların alıkonmasıyla sağlanacak bilimsel bilgi birikimi oluşmamıştır.

Yunan Anakarasında toplum bilimlerinin gelişmemesi

İyonya ile aynı dili kullanan halkların yaşadığı Ege Adaları ve Yunan Anakarası düşünürleri de doğa felsefesinden doğa bilimlerine geçilmesini sağlayamadılar. Buralarda doğa felsefesinden insan felsefesine geçilebilmişse de, bu girişimde de "toplum bilimleri" denebilecek bir yola geçilemedi. Geçilemeyişi bir nedeni, daha önce doğa bilimlerinin geliştirilmesi önkoşulunun gerçekleştirilememesidir. Öteki nedeni, doğa bilimlerinin geliştirilememesinin de altında yatan neden, Eski Yunan toplum ve sınıf yapısının buna uygun olmamasıdır.

Tarımdan sağlanan toplumsal artıyı denetleyen toprak sahipleri ile mal yapımından ve ticaretten sağlanan artıyı sahiplenen sınıflar arası savaşın, (İ.Ö. 594'te Atina'da Solon yasaları örneğinde görüleceği gibi) uzlaşmayla sonuçlanmasıdır. Bu iki sınıfın tek bir egemen sınıfın kanatları olarak konuşmalarıdır. Bunun sonucunda, toplum olayları hakkında nedensellikçi açıklamaların (sofistlerin ve Epikuros'un düşüncelerinde görülebileceği gibi) bir ara parlamayı hızla sönmeye, daha doğrusu söndürülmesidir. Nedensellikçi açıklamaların, hem doğa hem toplum hakkında geliştirilen yeni ereksellikçi (idealist) felsefelerin parlaklıklarının gölgesinde bırakılmasıdır.

İnsan felsefesinden toplum felsefesine geçilememesine benzer biçimde (Pythagoras'ın düşüncelerinde, Platon'un, hatta bilimsel düşünüşe oldukça yaklaşmış Aristoteles'in yapıtlarında ve özellikle varlığını Yunan'da başlatıp, Roma'ya geçen, oradan Hıristiyan düşünüşe sızabilen (Stoacı felsefede gözlemleneceği gibi) düşünce üretiminde ereksellikçi "din felsefesi" yoluna sapılmıştır. Böylece,

İyonya doğa felsefesinden sonra Atina'da Sofistlerin insan felsefesi alanında tuttukları ışık da sönmüştür.

Bağımsız düşün emekçileri olarak Sofistlerin değeri

Eski Yunan'ın Sokrates tarafından konan "bilgiçler" anlamına gelen alaycı bir ad (Sofistler) altında toplanagelen düşünürleri, Mezopotamya'da ve Mısır'da görülen türden tapınağa ya da saraya bağlı ve bağımlı "kapıkulu düşünürler" değillerdi. Profesyonel olmasına (paralı dersler vermelerinden de anlaşılacağı gibi) profesyoneldiler. Ama tapınağa, saraya bağımlı olmadıkları gibi, bir sınıfa da bağlı değildiler. Atina'da deniz ticaretiyle gelişen "erken pazar ekonomisi" denebilecek koşullar içinde düşünsel emeklerini parayla satan kimselerdi.

Bağımsız düşün emekçileri olmalarına karşın, toplum bilimlerini başlatamayıp, köleciliğe karşı sınıf savaşını tetikleyebilecek düşünsel katkılarda bulunamayışlarının nedeni (belki) toplumsal bir tabana dayanmamalarıydı. Özgür düşünceler geliştirme olanağı veren bu aynı nedenler, onların alıcılarının eğilimlerine göre, bir felsefe okulu ya da sınıf ideolojisi altında toplanamayacak derecede çeşitli ve birbirinden farklı düşünceler geliştirmek yoluna sürüklenmelerine yol açtı. Çünkü alıcıları, toprak sahibi aristokratların çocukları kadar, aristokrat olmayan ama varıl olan ailelerin gençleri arasından gelmekteydi. Bu onların, özgür düşünceler üretebilmelerine karşın, bir sınıfın devrimci ideolojik silahına evrinecek yola girmeleri şöyle dursun, bir felsefe ekolü ve geleneği oluşturmalarını engelledi.

Bilimsel düşünüş biçimini gtiren koşullar

Yunan'da yaklaşlan bilimsel düşünüşe, sonraki bin yıl boyunca geçilemeyeşin nedenleri az çok bilinmektedir. Bunlardan biri, dinsel düşünüşü pekiştirici tarımsal üretim biçiminin ortaçağ boyunca ağır basmasıdır. Ötekisi, büyük çaplı ve düzenli bir toplumsal artı aktarımı olanağı vermeyen feodal yönetim biçimidir.

Ticaret Devrimi ile Endüstri Devrimi'nin düşünüş biçimine etkileri

Haçlı akınları (İ.S. 11-13 yüzyıllar) sonrasında gelişmeye başlayan denizasıırı ticaret, 17. yüzyılda "Ticaret Devrimi" olarak değerlendirilen doruğuna ulaştı. Onu, 18. yüzyılda "Endüstri Devrimi" izledi. Bu iki devrim, insanlığın yüzbinlerce yıldır yaşam, onbinlerce yıldır üretim deneyimi birikimi pratik

bilgileriyle, uygarlığın binlerce yıldır profesyonel düşünce üreticileri eliyle biriktirilen bilgilerine karşın bilimsel düşünüşe geçilmesini engelleyen koşulları değiştirmiştir. Bilimsel düşünüşe geçilmesini hızlandıran koşullar yaratmıştır. Söz konusu koşullar şöyle özetlenebilir:

Bilimsel düşünüş biçimine yol açan koşullar

Birincisi, karmaşık yapılı ürünlerin (bitkilerin ve hayvanların) üretiminden çok yalın yapılı cansız hammaddelerle Pazar için büyük tutarlarda standart mal üretimine geçilmesi, cansız doğadaki neden - sonuç ilişkilerinin daha iyi kavranmasını kolaylaştırmıştır. Böylece edinilen, hızla birikip hızla derinleşen bilgilerle, nedenleri etkileyerek sonuçları değiştirme olanakları artmıştır.

İkincisi, olaylar arasındaki neden - sonuç ilişkileri hakkında kurulan varsayımsal bağlantıların gerçekliği doğru yansıtıp yansıtmadıklarını, teknolojinin sınavından geçirerek anlama fırsatı doğmuştur. Böylece, yanlışlananlar atılıp, doğrulanalar tutularak birbirine eklenebilen kesin bilgiler biriktirilebilmiştir. Mal üretimi pratiğinde doğrulanamayan bilgiler atılarak, fazlalıkların yükünden ve yarattıkları bulanıklıklardan kurtulmasıyla, bulunması gereken sonuçları etkileyen ana nedenlerin ve koşulların sayıları azaltılmıştır.

Üçüncüsü, doğayla, önceden kestirilip hesaplanamayan doğa güçlerinin olumlu olumsuz etkilerine açık tarımsal üretimden farklı bir ilişki içine girilmiştir. Örneğin, çatılarla doğanın etkilerinden az çok yalıtılan mal üretiminde (hatta seralarla yalıtılan endüstriyel tarımsal üretimde) hangi koşulların, ne derece değiştirilmesinin, hangi sonuçları ne ölçüde getirebileceği hesaplanabilir olmuştur.

Dördüncüsü, endüstri üretiminde, geleneksel tarımsal üretimdeki yılda bir iki kez alınan üründe verimin düşmesine yol açan nedenlerin (ayıklanarak) ortaya çıkarılabilmesinin uzun yılları almasından farklı koşulların varlığıdır. Ayda, haftada, bazı örneklerde günde bir, hatta birkaç posta mal üretimi yapılabilmesi, olumsuz sonuç doğuran etmenlerden her postada birinin süreç dışı bırakılmasıyla, sorumlu neden, daha kısa sürede daha kesin olarak ortaya çıkarılabilmektedir.

Beşincisi (cansız) mal üretiminin ölçme, tartma, biçme gibi sayısal işlemlerle yürütülmesi, nedensellikçi bilimsel düşünüşe sayısal kesinlik

kazandırılmasına katkıda bulunmuştur.

Tüm bu olanaklarla, doğru bilgi birikiminin "geometrik diziyle" denebilecek hızla artmasıyla, gerçeklik hakkında doğa yasalarına ulaşılabilir denli kapsamlı modeller geliştirebilmiştir.

Bilimsel düşünüşün kaypak sınıfsal dayanakları

Bilimsel düşünüşün gelişmesinin mal üretimiyle ve Endüstri Devrimiyle bağlantılı sınıfsal dayanakları da vardır. Endüstri üretimiyle ilgili sınıflar, bilindiği gibi, burjuvazi ve proleterya'dır. Endüstrinin bilimsel düşünüşü, bilimsel düşünüşün endüstriyi beslemesi, hem işverenleri hem işgörenleri bilimsel düşünüş ve davranış ortamına sokar. Ama endüstrideki gelişmelerin kapitalizm yoluna çekilmesi, her iki sınıfın güvenliğini kaypak bir temele oturtmuştur.

Günümüzde bile, her iki sınıfın insanların da, bilimsel düşünüş ve davranışlardan, özellikle üretim süreci dışındaki yaşamlarında olmak üzere, çeşitli derecelerde uzak durabildikleri görülmektedir. Bunun nedenlerinden biri, geçmiş üretim biçimlerinin kültürel kalıtlarının ve kalıntılarının eleştirel bilimsel düşünüşle temizlenmemesinden çıkarı olan yönetici sınıftır. Bununla bağlantılı asıl neden, endüstrinin kapitalizm biçiminin yarattığı (çarpık) sonuçlarıdır.

Emekçi sınıflar, bilinçli bir işsizlik politikasının kurbanı olarak, yarınlarının güvensizliğinin baskısı altında tutulmaktadır. Bu güvensizlik içinde, korku ve umut duygularına seslenen akıl dışı, bilim dışı ve çağdışı bilgi ve propagandaların seline kapılabilmektedirler. Kapital sahibi kimseler ise, küresel bir çapa ulaşan yarışma koşulları selinde, kendilerinin yarattığı korku ve umut dünyası içinde, (üretim sürecinde, teknolojik konularda, doğa bilimleri alanında destekledikleri bilimsel düşünüşü) yaşamın üretim dışı alanlarında, günlük yaşantılarında, toplum bilimlerinde göstermemektedirler. Çağdışı (dinsel, sihirsel) bilgilerin hem üreticisi hem tüketicisi hem avcısı hem kurbanı olabilmektedirler.

Bilgi üreten-bilgi tüketen farklılaşması "Bilgi Çağı" (?) içinde çok karmaşıklaşmış olsa da artarak sürmektedir. Kimin bilgi üreten kimin bilgi tüketen olduğunu göstermek geçmişteki kadar açık olmamakla birlikte, üreten-tüketen ilişkisi varlığını sürdürmekte. Bu ara, bilimsel bilgi üretim kurumları yükselen burjuvazi (kapitalizmin erken dönemi) ağırlıklarını giderek daha çok yitirmektedir. Bilimsel olan olmayan düşüncelerin pazarlanmasında ve yayılmasında son sözü onların da (özel girişime sınımsız bağlı) bir bölümü yanı sıra, küresel medyayı denetleyen çevreler söylemekte. Ancak bu konular, başlı başına bir yazının içeriğini oluşturacak önemde ve çapta olmaları nedeniyle, bir başka yazıya bırakılmalıdır.

KAYNAKLAR

Gulbekian Komisyonu (1996), Sosyal Bilimleri Açın, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Metis.

Oakley, K.P. (1967) Man The Tool Maker, Londra: British Museum Yayını.

Cassirer, E. (1980) İnsan Üstüne Bir Deneme, çev. Necla Arat, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Alekseyev, V.P. (1993) İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi, çev. A. Şenel, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Şenel, A. (1995) İlkel Topluluktan Uygur Topluma (geçiş aşamasında ekonomik toplumsal düşünsel yapıların etkileşimi), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Şenel, A. (2009) Kemirgenlerden sömürgeci insanlık tarihi, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

McNeill, W.H. (2008) Dünya Tarihi, çev. A. Şenel, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.